

**ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ РОСІЇ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

У статті досліджуються основні етапи заселення українським населенням українських етнічних земель поза межами Наддніпрянської України та вивчається процес формування української діаспори Росії протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Значна увага приділяється аналізу соціально-економічного розвитку українських етнічних земель Східної Слобожанщини, Кубані, Нижнього та Середнього Поволжя, Південно-Західного Сибіру, Далекого Сходу та інших регіонів, які у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. знаходилися в адміністративних межах російських губерній та областей.

Ключові слова: українські етнічні землі, міграційні процеси, українська діаспора Росії, соціально-економічний розвиток, етнокультура, етнічні українці.

В статье исследуются основные этапы заселения украинским населением украинских этнических земель, которые находились вне границ Надднепрянской Украины, и изучается процесс формирования украинской диаспоры России на протяжении второй половины ХІХ – начала ХХ века. Значительное внимание отводится анализу социально-экономического развития украинских этнических земель Восточной Слобожанщины, Кубани, Нижнего и Среднего Поволжья, Юго-Западной Сибири, Далекого Востока и других регионов, которые во второй половине ХІХ – начале ХХ века находились в административных границах российских губерний и областей.

Ключевые слова: украинские этнические земли, миграционные процессы, украинская диаспора России, социально-экономическое развитие, этнокультура, этнические украинцы.

The article investigates the main stages of settling by Ukrainian population the Ukrainian ethnic lands outside Naddnyprianskaia Ukraine and process of formation of Ukrainian diaspora in Russia during the second half of ХІХ – the beginning of the ХХ century. The considerable attention is paid to the analysis of social and economic development of Ukrainian ethnic lands of East Slobozhanshchina, Kuban, Nizhnii Novgorod and Central Volga areas, Southwest Siberia, the Far East and other regions which in the second half of ХІХ – at the beginning of the ХХ century were inside the administrative borders of Russian provinces and areas. It is noted that Ukrainian diaspora in Russia which is east part of Sobornaai Ukraine today, was formed within centuries both by mass migrations of Ukrainians, and as a result of annexation of part of ethnic Ukrainian territories from the main massif of Ukrainian ethnic lands. Efforts of ethnic Ukrainians who lived in Ukrainian enclaves in Russia, were aimed not only at the development of the economy, receiving own profit and participation in commercial operations, but also at national education of representatives of Ukrainian diaspora, promoting of Ukrainian art and esthetic values, satisfactions of spiritual needs of inhabitants of the area. Peasants and handicraftsmen of Ukrainian origin took vigorous part in formation of social infrastructure of many Russian regions. With their organizational and financial support medical institutions, schools, cultural and educational institutions were opened.

Keywords: Ukrainian ethnic lands, migratory processes, Ukrainian diaspora in Russia, social and economic development, ethnoculture, ethnic Ukrainians.

Постановка проблеми визначається тим, що внаслідок різних причин політичного та соціально-економічного характеру протягом останніх століть за кордонами України опинилися і нині живуть мільйони етнічних українців. Усього за межами України сьогодні мешкає близько третини української нації, в тому числі на території Російської Федерації, за даними останніх демографічних переписів та інших офіційних джерел, сьогодні постійно проживає майже два мільйони українців, а за неофіційними даними – до семи мільйонів. Це свідчить про те, що закордонне українство є третьою за величиною етнічною групою Росії, після росіян і татар. Українська діаспора Росії залишається найбільшою діаспорою українського народу. Дослідження розвитку української діаспори Росії в умовах модернізації другої половини ХІХ – початку ХХ ст., вивчення цінного досвіду життя й діяльності закордонного українства в інонаціональному оточенні, збереження духовності й розвитку національної ідентичності в російському суспільстві, вагомих соціально-економічних набутоків загальноросійського та світового значення сьогодні стає важливим чинником державотворення й духовного відродження в Україні, позитивного впливу на представникам української діаспори Росії з метою розбудови національно-культурного життя.

Аналіз актуальних досліджень. Серед публікацій, що стосуються окремих аспектів історії розвитку української діаспори Росії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., слід особливо відзначити статті й монографії Є. М. Андреева [1], С. А. Давидової [4], А. Зарембського [7], С. Я. Капустиної [8] М. М. Козьміна [9], В. В. Покшишевського [13] та інших. У них зібраний та узагальнений певний фактичний матеріал, який, в основному, дозволяє оцінити загальні

масштаби й динаміку процесів формування та розвитку української діаспори Росії протягом другої половини XIX – початку XX ст. Однак дотепер у роботах попередників вивчалися лише окремі аспекти обраної проблеми, висвітлені, як правило, попутно при розгляді більш широких тем.

Мета статті визначена з урахуванням актуальності теми та її логічного зв'язку з науковими програмами і планами, що є пріоритетними для сучасної української історичної науки. Саме тому в даній статті висувається завдання комплексно дослідити основні історичні етапи й форми української колонізації українських етнічних земель Східної Слобожанщини, Кубані, Нижнього та Середнього Поволжя, Південно-Західного Сибіру, Далекого Сходу та інших регіонів, які у другій половині XIX – на початку XX ст. перебували в адміністративних межах Росії. Значна увага приділяється аналізу соціально-економічного розвитку українських етнічних земель як істотного компонента української народної виробничої культури.

Виклад основного матеріалу. Українська діаспора Росії, яка сьогодні залишається найбільшою діаспорою українського народу, утворювалася протягом століть як шляхом масових міграцій українців, так і внаслідок відторгнення частини етнічних українських територій від основного масиву. Серед основних факторів української колонізації та соціально-економічного розвитку українських етнічних земель Східної Слобожанщини, Кубані, Нижнього та Середнього Поволжя, Південно-Західного Сибіру, Далекого Сходу й інших регіонів розселення українців в адміністративних межах Росії значну роль відігравали історичні, природно-кліматичні, соціально-економічні, адміністративні та інші чинники. Саме вони протягом другої половини XIX – початку XX ст. в основному й визначали масштаби та динаміку заселення українських етнічних земель поза межами Наддніпрянської України [16, с. 39].

Значна частина української діаспори Росії утворювалася шляхом переселення українців Наддніпрянської України до внутрішніх губерній Російської імперії. Поодинокі міграції були зафіксовані ще в XVI ст., коли українські козаки освоювали простори Сибіру, Далекого Сходу, Камчатки та навіть Чукотки [8, с. 304–322]. Масові ж переселення українців, характерні для другої половини XIX – початку XX ст., мають більш визначений час та ґрунтовніше мотивування. Так, на територію Кубані, Нижнього й Середнього Поволжя масова міграція етнічних українців особливо підсилювалася на середину XIX ст. Лише в Самарській губернії, за статистичними даними списків населених місць, у середині XIX ст. проживало 55 тис. етнічних українців, що розселилися в 75 населених пунктах, головним чином у Новоузенському, Миколаївському та Бугурусланському повітах. Протягом другої половини XIX – початку XX ст. відбувалося подальше зростання чисельності етнічних українців, які оселялись у Самарському краї. В результаті цих міграційних процесів, за даними перепису 1897 р., в Самарській губ. було 2 405 829 жителів, з яких 149 291 були етнічними українцями [5, с. 388–390]. За даними за 1910 р. у Самарській губернії налічувалося 289 населених пунктів, де проживали й працювали етнічні українські селяни, міщани, кустарі, ремісники та ін. У тому числі 94 українських сіл знаходилося в Миколаївському повіті та 83 сіл – у Новоузенському повіті, а решта знаходилися переважно в Бугурусланському, Бузулукському і Самарському повітах. Етнічні українці Самарської губернії представляли в основному Полтавську, Харківську, Чернігівську та Воронежську губернії. Серед українських сіл Самарської губернії, в яких сформувалися досить великі кустарні осередки, існувало багато таких, де число жителів наближалося або перевищувало дві тисячі чоловік: в Новоузенському повіті села Квасниківка – 3291 жителів, Салтово – 3425 жителів та Узмор'я – 4475 жителів; в Самарському повіті село Лопатино – 1960 жителів; в Бузулукському повіті село Домашка – 4845 жителів; у Миколаївському повіті село Новопавлівка – 3343 жителів [10, с. 81–85].

Всеросійська ревізія, яку було проведено у 1858 році, виявила значні контингенти українського населення в Кубанській і Донській областях та дисперсне розселення українців у Ставропольському регіоні. У Донській області нараховувалося 286,1 тис. українців, у Кубанській області – 297,4 тис. чол., Ставропольській губернії – 110,6 тис. чол. Згідно з першим Всеросійським переписом населення 1897 р. та деякими місцевими переписами населення кінця XIX ст. в Кубанській області проживало 908,8 тис. етнічних українців – 47,6% усього населення регіону; в Ставропольській губернії проживало 319,8 тис. етнічних українців – 36,6% населення

регіону; в області Війська Донського проживало 719,7 тис. етнічних українців – 28,1% населення регіону. З кінця XIX ст. українці також почали активно розселятися й на території Терської області, де їх нараховувалося на той час 42 тис. чол., або 4,5% населення області [11, с. 112–114]. На Кавказі наприкінці XIX – на початку XIX ст. проживало 1305,5 тис. українців, що становило 14,1% усього населення колишнього Кавказького намісництва. При цьому 33% українців зосередилися на Північному Кавказі [11, с. 228–300].

Етнічні українці зіграли важливу роль в соціально-економічному й культурному житті Сибіру та Далекого Сходу. Лише протягом 1885–1916 років на просторах Сибіру та Далекого Сходу розселилося близько 1630 тис. українців, що склали близько 40% всіх переселенців, які переїхали із Європейської частин Російської імперії за Урал. До Сибіру українці вперше стали потрапляти ще в XVII ст. як заслани, а пізніше з'явилися й добровільні переселенці. Але число українських переселенців до другої половини XIX ст. було незначним, і, оселившись у селах із одновірцями, вони просто розчинялися в їхньому середовищі. Масова українська колонізація Сибіру, коли вихідці з Наддніпрянської України почали прибувати сюди цілими сільськими громадами, розпочалася з другої половини 70-х років XIX ст. та різко зросла під час спорудження Транссибірської залізниці у 1895–1905 роках. Українці селилися в основному поблизу цієї залізниці, переважно в селах, де займалися як землеробством, так і різними формами підприємництва. Відбувалося заселення українцями найбільш родючих земель півдня Західного Сибіру. Цей регіон компактного проживання українців у Південно-Західному Сибіру отримав неофіційну назву Сірого Клину або Сірої України [13, с. 181–184]. Усього, за даними перепису 1897 р., у Сибіру проживало 165,2 тис. етнічних українців, у тому числі в Томській губернії – 99,3 тис. (5,2%), в Тобольській губернії – 37,8 тис. (2,6%), в Єнісейській області – 21,4 тис. (3,8%), в Забайкальській області – 5,5 тис. (0,8%), в Іркутській губернії – 2,2 тис. (0,4%), в Якутській області – 315 чоловік (0,1%). У 1890-х роках підсилювався потік українських переселенців із таких регіонів Наддніпрянської України, як Полтавська, Чернігівська й Харківська губернії [12].

Особливого розмаху українська колонізація Сибіру й Далекого Сходу набула в результаті проведення Столипінської аграрної реформи. В цей час українці переселялися головним чином в Ішимський і Тюкалинський округи Тобольської губернії; в Барнаульський, Бійський і Каїнський округи Томської губернії. Основними заняттями українських колоністів Сірого Клину залишалося землеробство та скотарство в сполученні з промислами й ремеслами. Усього за період з 1864 по 1914 рік до Сибіру переселилося 3687 тис. чоловік, основна маса яких були етнічними українцями – вихідцями з Наддніпрянської України [14, с. 94–96]. На 1914 рік на території Сірого Клину, або Сірої України, проживало майже 1605 тис. українських колоністів. Серед них 54,5 тис. були вихідцями з Волинської губ.; 186,3 тис. – з Катеринославської губ.; 175,7 тис. – з Київської губ.; 359 тис. – з Полтавської губ.; 111 тис. – з Таврійської губ.; 195,3 тис. – з Харківської губ.; 135,8 тис. – із Херсонської губ.; 282,9 тис. – з Чернігівської губ. Більшість українських громад досить компактно зосередилися в південній частині Омського Прииртишшя, на півдні Тюкалинського повіту та в Омському повіті. Вихідцями із Золотоніського, Козелецького, Пирятинського, Охтирського та інших повітів Полтавської, Чернігівської та Харківської губерній тут були засновані великі села, що дістали назви на згадку про рідні місця переселенців [14, с. 99–102].

Початок переселення етнічних українців на Далекий Схід відноситься до 1860-х років. Саме в цей час перші українські переселенці з Полтавської губернії стали розселятися на території Амурської області. Масовий приток на Далекий Схід українських козаків, селян, міщан, ремісників був пов'язаний із початком активного переселення українського населення з Наддніпрянської України наприкінці 1880-х років. Переселення українців на Далекий Схід ще більш підсилювалось із завершенням будівництва західної і центральної частин Транссибірської магістралі та з організацією морських перевезень українських переселенців пароплавами з Одеси у Владивосток. При розселенні українці намагалися селитися в безлісних долинах, що нагадували їм степовий ландшафт України. Тому основний потік українських переселенців був спрямований на південь Уссурійського краю [9, с. 196–200].

На території Амурської області українські колоністи також розселилися досить компактно, концентруючись переважно в родючих місцевостях Зейсько-Буреїнської рівнини. Цей регіон

компактного проживання українців на Далекому Сході дістав неофіційну назву Зелений Клин, або Закитайщина. Усього, за даними перепису 1897 р., на Далекому Сході проживало 56,8 тис. етнічних українців, які становили 18,3% населення регіону, в тому числі в Амурській області – 21,1 тис. або 17,5% населення регіону, у Приморській області – 33,4 тис. або 19,3% населення регіону, на Сахаліні – 2,4 тис. або 8,4% населення регіону [8, с. 304–322]. Формування до кінця XIX – початку XX ст. в Сибіру й на Далекому Сході досить численного українського населення та поява в містах української інтелігенції сприяли зародженню тут українського громадського й культурного життя, розвитку процесів українського національного відродження.

Трудові ресурси українських переселенців, багатий господарський досвід і виробничі навички використовувалися як для землеробського, так і для промислового освоєння нових регіонів. Російським українцям, як правило, були властиві глобальний і стратегічний масштаб мислення, почуття вірності цінностям Батьківщини – Наддніпрянської України, для них був природним виробничий досвід у галузі промислів і ремесел. Потрапляючи в нові умови, пристосовуючись до них, українських переселенці дуже часто починали займатися тими формами господарства, що вже існували в місцях поселення, або ж відкривали нові економічні напрямки, починали нові виробництва, для чого знаходили нові ринок збуту [15, с. 72–80].

Зародження й розвиток землеробства, промислів, ремесел, торгівлі серед етнічного українського населення Східної Слобожанщини, Кубані, Нижнього та Середнього Поволжя, Південно-Західного Сибіру, Далекого Сходу та інших регіонів розселення українців в адміністративних межах Росії визначалося багатьма факторами: наявністю необхідних природних ресурсів, заселеністю території, рівнем розвитку продуктивних сил, відокремлення ремесла від сільського господарства, розвитку промисловості й торгівлі тощо. Кожна українська громада протягом усієї другої половини XIX – початку XX ст. зберігала цілу низку специфічних рис у своєму соціально-економічному та культурному розвитку. Об'єднання цих регіональних, особливих і загальноукраїнських, загальноросійських рис і тенденцій складало той економічний, соціальний, адміністративно-політичний, юридичний, природно-географічний та етнокультурний фон, на якому й відбувався соціально-економічний розвиток українських анклавів у російських губерніях та областях.

Вивчені дані свідчать про те, що в місцях розселення етнічних українців існували найсприятливіші умови для розвитку землеробства, промислів, ремесел та торгівлі. За професійною орієнтацією переважна більшість українського населення була пов'язана із сільськогосподарським виробництвом та кустарними промислами. До сьогоднішнього дня в українсько-російському науковому середовищі існують різні точки зору на питання про час і причини виникнення численних українських етнічних осередків кустарної обробки волокна, шкіри, дерева, глини, металу, але при цьому більшість вчених погоджуються з тим фактом, що населення українських етнічних земель Росії зробило суттєвий позитивний внесок у соціально-економічний розвиток Російської імперії, в прискорення ринкової трансформації народного господарства [6, с. 384–386].

Важливою умовою організації ефективного господарювання в багатьох українських етнічних анклавах Росії було раціональне використання наявних природних ресурсів та їх оптимальне сполучення з накопиченими за століття національними виробничими традиціями. Саме тому протягом другої половини XIX – початку XX ст. в багатьох російських губерніях та областях розвивалося землеробство й виникали кустарні осередки із самобутніми українськими традиціями організації виробництва, в яких важливу роль відігравали представники місцевого українського етнічного населення. Значна частина селян, кустарів і ремісників українського походження була сконцентрована в Астраханській губернії, де етнічні українці становили майже 14% місцевого населення; в Кубанській області – майже 48% місцевого населення; в Ставропольській губернії – близько 37% місцевого населення; в Області Війська Донського – понад 28% населення; у Саратовській губернії – майже 6,2%; в Самарській губернії – 4,3% місцевого населення; в Оренбурзькій губернії – 2,6% місцевого населення; а також в окремих повітах, волостях, слободах та селах інших губерній і областей Росії, де представники української діаспори становили значну частину місцевого населення [3, с. 45–59].

У вивчених нами українських кустарних осередках народні промисли розвивалися на основі поєднання кращих традицій української народної творчості з новітніми на той час здобутками декоративно-вжиткового мистецтва. Представники української діаспори намагалися збагачувати свої виробництва новими видами, формами, сюжетами, брали активну участь у задоволенні матеріальних, духовних і естетичних запитів місцевого населення. Поступальний розвиток ринкових відносин, який став характерним для другої половини XIX – початку XX ст., пред'являв чимраз більший попит на вироби української народних майстрів, особливо на вдосконалені, що визначало шляхи подальшого соціально-економічного розвитку українських етнічних земель в адміністративних межах російських губерній та областей [2, с. 811–816].

Висновки й перспективи подальших досліджень. У цілому можна констатувати, що українська діаспора Росії, яка сьогодні є східною частиною Соборної України, утворювалася протягом століть як шляхом масових міграцій українців, так і внаслідок відторгнення частини етнічних українських територій від основного масиву українських етнічних земель. Вивчення й аналіз фактичного матеріалу дозволяє автору також зробити висновок про те, що протягом другої половини XIX – початку XX ст. представникам української діаспори Росії, як правило, не було властиве почуття «молодшого брата», їм зрозуміліший глобальний і стратегічний масштаб мислення, для них природним був європейський досвід. Зусилля етнічних українців, які проживали в українських анклавів Росії, були спрямовані не тільки на розвиток свого господарства, отримання власного прибутку та участь у комерційних операціях, але й на національне виховання представників української діаспори, популяризацію українських художньо-естетичних цінностей, задоволення духовних потреб мешканців краю. Селяни й ремісники українського походження енергійно брали участь у формуванні соціальної інфраструктури багатьох російських регіонів. За їхньої організаційної та фінансової підтримки відкривалися медичні установи, школи, культурні й освітні заклади тощо. Українські селяни та ремісники виступали в ролі постійних попечителів громадських і державних установ, проводили добродійні акції, влаштовували спеціальні притулки для малозабезпечених верств населення. Вони практично повністю перебирали на себе функції держави по відношенню до свого населення в галузі житлового забезпечення, побутових послуг, медичного обслуговування, соціального страхування, освіти й культури. Діяльність українців була дуже вагомою та доречною, вона не просто збільшувала реальні можливості, але й дуже часто створювала єдині умови для задоволення соціальних потреб населення багатьох російських регіонів. Отже, для сучасної української держави українська діаспора Росії має колосальне значення тому що без східної діаспори не може бути Соборної України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреев Е. Н. Кустарная промышленность в России / Е. Н. Андреев. – СПб.: Тип. А. С. Суворина, 1882 – 31 с.
2. Военно-статистический сборник / [под ред. Н. Н. Обручева]. – СПб.: Воен. типография, 1871 – Вып. IV. Россия. – 1871. – 922, 235 с.
3. Главное управление землеустройства и земледелия. Итоги работ за последнее пятилетие 1909–1913. – СПб.: Тип. В. Кирибаума, 1914. – 328 с.
4. Давыдова С. А. Кустарная промышленность Владимирской, Курской, Полтавской, Бессарабской и Воронежской губерний / С. А. Давыдова // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб.: Тип. В. Кирибаума, 1892. – Т. 1. – С. 72–144.
5. Ежегодник России 1910 г. – СПб.: Изд-во ЦСК МВД, 1911. – 498 с.
6. Ежегодник России 1913 г. – СПб.: Изд-во ЦСК МВД, 1913. – 412 с.
7. Зарембский А. История и техника тканья украинских килимов / А. Зарембский // Материалы по этнографии. – Л.: Издание Гос. Русского музея, 1926. – Т. III. – Вып. первый. – С. 1–18.
8. Капустина С. Я. Хозяйственный быт сибирского крестьянина / С. Я. Капустина // Литер. сб.: Собр. науч. и литер. ст. о Сибири и Азиатском Востоке / Под ред. Н. М. Ядринцева. – СПб.: Восточ. обозрение, 1885. – С. 304–322.
9. Козьмин Н.Н. Очерки прошлого и настоящего Сибири / Н.Н. Козьмин. – СПб.: Тип. «Печатный труд», 1910. – 266 с.
10. Население Российской империи и его перспективы. – СПб.: Изд-во МВД, 1914. – 446 с.
11. Отчеты и исследования по народному хозяйству России. – СПб.: Тип. В. Кирибаума, 1910. – 512 с.
12. Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. / Под ред. Н. А. Троицкого. Т. II. Общий свод по Империи результатов разработки данных Первой Всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. – СПб., 1905. – Таблица XIII. Распределение населения по родному языку.

13. Покишиевский В. В. Заселение Сибири / В. В. Покишиевский. – Иркутск: Обл. гос. изд-во, 1951. – 207 с.
14. Промышленное и сельскохозяйственное освоение Восточной Сибири. – Иркутск: ИГПУ, 1998. – 195 с.
15. Протокол собрания Курского губернского статистического комитета 25 января 1899 г. – СПб.: Тип. В. Кирибаума, 1900. – 98 с.
16. Свод материалов по населению России. – СПб.: Тип. Пантелеевых, 1904. – 430 с.